

Makalenin Geliş Tarihi: 21 Ekim 2020
Makalenin Kabul Tarihi: 15 Aralık 2020

BİZANS'DA ÖLÜM İKONOĞRAFİSİ THE ICONOGRAPHY OF DEATH IN BYZANTINE

*Sinan Yılmaz**

Öz

Bizanslılar ölümden sonraki yaşama oldukça fazla ilgi duymuşlardır. Onlar ruhun akıbeti üzerine çeşitli düşünceler üretmişlerdir. Bu fikirleri üretirken ruhun selameti için defin ritüellerinin işlevini genişletmişlerdir. Bu noktada en önemli unsur cenaze ritüelleri olmuştur. Bu ritüeller ölen kişinin sonraki yaşamda zorlu süreçler geçirmemesini sağlamaya yönelik düşünülmüştür. Yürütülen ritüel sadece yazılı metinle kalmamış Bizans Sanatı'nda çeşitli unsurlara yansıtılmıştır. Bunların başında el yazmaları ve kiliselerin duvar resimleri gelmektedir. Resmedilen sahneler cenaze alayı, ölüm döşegi, yas töreni ve mezara konulma konularını içermektedir. Erken dönemlerde genellikle ölüm döşeginde uzanan ölen kişi ve onun için yas tutan figürlere odaklıyken zaman içerisinde ritüelin aşamalarının çeşitlenmesiyle farklı bir boyut kazanmıştır. Nitekim orta ve geç dönemlere gelindiğinde figürlerin sayısı çoğalmış, buhurdan ve tütsü kullanımı sahnelere dahil edilmiş ve sahne içerisinde keşişlerin işlevi artmıştır. Bu hususta Bizanslılar antik gelenekten kopmayarak kendi cenaze ritüellerini Hıristiyanlık çerçevesinde icra etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Ölüm, Defin, Cenaze Alayı, Ölüm Döşegi, Yas

Abstract

The Byzantines have been fairly interesting about life after death. They have produced various thoughts on the fate of the soul. While creating these ideas, they expanded the function of burial rites for the salvation of the soul. At this point, the most important element was funeral rituals. It was considered to ensure that the deceased didn't have difficult processes in afterlife while these funeral rituals were being held. This ritual performed was not only written with text, but was reflected in

* Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, sinanylmzdt@gmail.com, sinan_ylmz_st@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-8920-607X

various elements in Byzantine Art. Manuscripts and murals of churches are the main ones. The scenes depicted usually included the funeral procession, deathbed, the mourning ceremony and the placement of the grave. While he/she was focused on the deceased person, who was generally lying on his deathbed in the early stages and the figures who grieved for him, he/she gained a several dimension with the diversification of the stages of the ritual over time. As a matter of fact, by the middle and late periods, the number of the figures increased, the incense and incensory entered the stages and the function of the monks in the stage mounted. In this regard, the Byzantines did not break with the ancient tradition and carried out their funeral rituals within the framework of Christianity.

Keywords: Death, Burial, Funeral Rites, Deathbed, Mourning

Giriş

Bizanslılar ölüm kelimesinden uzak durup bunun yerine birçok ifade kullanmışlardır. “Basitçe gitti, ortadan kayboldu, aramızda değil” bunların başında gelmektedir (Dennis, 2001: 1-2). Onlar cenaze ritüellerini gerçekleştirirken ise ruhun akıbeti, öteki dünyaya geçişi ve son yargı sürecinde yaşayacağı durumlar üzerinde durmuşlardır. Bu açıdan cenaze ritüelleri ölümden sonraki yaşamda ruhun olumlu bir yargı kazanması için öncü rolü görmüştür. Ruhun akıbeti söz konusu olduğunda ruhun kaderi ile ilgili tartışmaları sunması bağlamında en önemli iki örnek erken dönemlerde okunan “*akolouthia eis Psychoragounta*” kanonu¹ ve geç dönemlerde icra edilen “*akoulothia tou nekrosimou*”dur². Bunlar aynı zamanda ruhların selameti için gerekli görülmüşlerdir (Marinis, 2017: 83; Marinis, 2015: 74). Cenaze ritüellerine eşlik eden en eski Bizans metni ise 8. yüzyıldaki Roma etkili *eucholoji*³ Barberini gr. 336⁴ dua kitabıdır. Dualar hedefini belirttiği kişiye yönelik kısa bir başlık altında art arda sıralı olarak verilmektedir. Bu kaynaktaki mezar duasında üçü ölü bir insan için biri istekli dua “*inclinatio capitis*” yer almaktadır. El yazmasının sonunda bir diyakozun ayini bulunmaktadır (Velkovska, 2001: 22). Yürütülen bu metinler antik geleneklerin kalıntılarını taşımaktadır. Bu noktada Antik geleneğin getirdiği fikirler sayesinde Hıristiyanlık içerisinde yoğrulan düşüncelerle Bizans Sanatı’nda ölüm ile ilgili resimler yapılmıştır. Nitekim ölünün hazırlanması için birçok yaklaşım sergilenmiştir. Sahnelenen resimler genellikle ölüm anı ya da ölüm yatağı, cenaze alayı, mezara gömülme ve mezarda oluşan mucize ile ilgili olmuştur.

Antik dönemlerde mezarlara büyük bir saygı duyulmuştur. Bu yüzden cenaze işlevinin gerçekleştirilmesi için belirli bir sıra takip edilmiştir. Cenaze yıkanmış, yağlanmış, çene kapatılmış ve ağza bir sikke konmuştur. Bu en temel sıralama olarak karşımıza çıkmaktadır (Akçay, 2017: 108). Benzer uygulamalar Bizans’ta da sürdürülmüştür. Bizans’ta ölen kişi ile

¹ Kanon genellikle şiirsel bir anlatım izlemektedir. Bu yaklaşım için bkz. (Wellesz, 1962: 198-239).

² Ölmeden önce ölüm döşeğinde olan kişinin adına okunan ayin hizmeti mahiyetindedir. Kanon ölüm, geçici yargılama, ruhun bedenden ayrılması, ruhların tartılması, telonoiden geçiş ve dışsal dualara duyulan ihtiyaç üzerinde durmaktadır. Kanonlarda ruh üzerinde iddiada bulunan melekler ve şeytanlar arasındaki anlaşmazlıklar anlatılmaktadır.

³ Eucholoji Ortodoks kilisesinde kullanılan liturjik bir dua kitabıdır (Cross, 1997: 571).

⁴ Barberini gr. 336 eucholoji açısından Bizans el yazmaları arasında en eskilerden biridir. Bizans ayinleri ve ayin sırasında neler yapılacağıyla ilgili bilgiler sunmaktadır. Araştırmacılar tarafından tarihi 8. yüzyıla kadar götürülmektedir. Barberini gr. 336’nın Yunanca metni için bkz. (Parenti ve Velkovska, 1995).

ilgili ilk işlemler cenaze servisi, beden hazırlanması, yağlanması, giydirilmesi, gömülme işleminden önce *prothesis* hizmeti ve ölüyü anmak için yapılan törenler şeklinde düşünülebilir. Cenaze ritüelinde ilk yapılan işlem ölen kişinin gözlerinin kapatılıp (*kalyptein*), ağzının bağlanıp (*sygkleiein*) ardından bir sekiye yatırılmasıdır (**Resim 1**). Sonrasında ılık suyla yıkanan (*apoplysis*) cenaze mür yağıyla yağlanıp sarılmaktadır. Gömülme işlemi sırasında beden çıplak olmamasına dikkat edilmektedir. Bundan dolayı beden bir kefenle sarılmakta veya elbiseleriyle defin işlemleri gerçekleştirilmektedir (Çetinkaya, 2011: 30; Akyürek, 2010: 169-170). *Prothesis* işlemi sırasında ölen kişi rütbesine göre giydirilmektedir. Elleri ya karnında ya da göğüs kısmında birleştirilip başı hafif kaldırılmaktadır (Abrahamse, 1984: 129). Din adamlarının ölüm törenleri kilise içerisinde icra edilmektedir. İmparatorluk veya saray yöneticilerinin ölüm törenleri sarayda yürütülmektedir. Genel itibariyle nartekste gerçekleşen cenaze ritüeli piskoposların ölümünde naosta yapılmaktadır (Kyriakakis, 1974: 37-56).

Araştırmalarımız doğrultusunda ortaya çıkan sonuçlardan biri Bizanslıların antik gelenekten kopmayarak kendi cenaze ritüellerini Hıristiyanlık çerçevesinde yürüttükleridir. Nitekim bu makalenin amacı bu ritüelleri gerçekleştirirken sanatsal açıdan harmanlamayı nasıl yapıp resimlerde ne şekilde ele aldıkları ve yüzyıllar içerisinde cenaze ritüelinin ne gibi bir evrim geçirdiği ile ilgilidir. Bu hususta Bizanslılar zamanla yeni düşüncelerin girmesiyle sanatsal etkinliklerini aynı oranda değiştirmeye başlamışlardır. Bu işlemleri ölüm törenleriyle de bağdaştırmış resimlerde yansıtmayı başarmışlardır.

Cenaze Alayı ve Töreni

Bizans'ta ölüm geleneklerinin başında cenaze alayı gelmektedir. Antik "*funus translaticum*" da⁵ ölen bir kişi açık bir tabutta veya bir sedye üzerinde mezara taşınmıştır. Alaya profesyonel yas tutanlar, meşaleler, flütçüler ve trompetçiler eşlik etmektedir (Akçay, 2017: 126) (**Resim 2**). Bizans metinlerindeki açıklamalar neticesinde cenaze alayının büyük ölçüde değiştirilmediğini göstermektedir. "*Budala Aziz Andrew'in Hayatı*" adlı eserde zengin bir adamın cenazesine yakın çevresindeki kişilerin katılımının yanı sıra uzaktan akrabaların da eşlik ettiği aktarılmaktadır. Yapıtta cenazeye katılanların yüksek seslerle ağıtlar döktükleri, Mezmurlardan ilahi okunduğu ve tütsü yakıldığı belirtilmektedir (Rydén, 1995: 113)⁶. Patrik Nilus'un cenaze töreninde de benzer unsurlar izlenebilmektedir. Buhurdanlarla birlikte yüksek sesle alaya eşlik edilmiş patrik Nilus tahttan indirildiğinde Ayasofya'ya taşınmıştır.

⁵ Yoksul orta halli olan vatandaşlara bu ad ithaf edilmiştir.

⁶ Metnin Yunancası "*Ἐν μιᾷ πάλιν των ἡμερων ἐπὶ τον πνευματικόν ἀγώνα χωροῦντος αὐτοῦ συνήνητησεν ἐξόδιον. Ἦν δε μεγιστάνου τινός των πάντων εὐπορων, και πλήθος ἦν ἀναριθμητον λαοῦ προς αὐτόν, βοή τε των ψαλλόντων μεγίστη ἠκούετο, πλήθος δε κηρών και θυμαμάτων, θρήνος δε και κοπετός των συγγενών ἐξήρχετο. Θεασάμενος δε ὁ τοῦ θεοῦ θεράπων τό ἐξόδιον και ἐννεός γενόμενος ἐπὶ πολλήν ὥραν βλέπει, και ἰδοῦ πλήθος μανουαλίων και ἐμπροσθεν αὐτῶν Αἰθίοπες σφοδρότερον τῶν ψαλλόντων κραυγάζοντες τό οὐαί. Πάντα δε τὰ ἐκεῖ θυμιώμενα ὡς κόπρος ἐπνεον, και ὡσπερ ασκούς ἐν ταῖς χερσὶ κατέχοντες ἀφούραν και στάκτην ἐρραϊνον, εις καθ' εις ἐξερχόμενοι τοῦ χοροῦ μετ' ὀρχήσεως. Ἐσπῶντο δε ἀναιδῶς τῷ γελοίῳ ὄν τρόπον ἀσεμνα γύναια, και ποτέ μεν ὡς κύνες ἐβάβυζον, ποτέ δέ ὡς χοῖροι ἐφῶναζον, και ἡ ν αὐτοῖς τό ἐξόδιον εὐφροσύνη τις και γεγῆθησις"* (bölüm 1500-1505) (Rydén, 1995: 115).

Patrik 1 Şubat öğleden sonra hayata gözlerini yummuştur. Piskoposların hepsi *mandyasdan*⁷ başka kıyafet giymemiştir. Burada antik gelenekten vazgeçilmediği görülmektedir. Hiçbir patriğin Ayasofya’da bir cenaze ya da mezar töreni gerçekleştirilmemiştir. Bu yüzden patriğin cenazesi indirildikten sonra ilahiler söylenerek gömüleceği yere taşınmıştır (Laurent, 1937: 172).

İmparatorluk açısından cenaze töreni denince akla ilk gelen I. Konstantin’in (337) ölümüdür. Onun cenaze töreni Bizans’ın erken dönem ritüellerini tam anlamıyla ortaya koymaktadır. Bu dönemde yaşamış Kilise Babalarından Eusebius (275-339/340) “*Konstantin’in Yaşamı*” adlı çalışmasında imparatorun cenaze töreniyle ilgili ilk olarak ruhun ölümsüzlüğü üzerine bir konuşma gerçekleştirdiğini ifade etmektedir (Konstantin’in Yaşamı, kitap 4, bölüm 52-55) (Cameron ve Hall, 1999: 174). Benzer şekilde antik geleneklerin devam ettiği yaptığı açıklamalarda görülmektedir. Onun ölümüne değinen Eusebius, muhafızların ve ordunun hepsinin kıyafetlerini yırttığını, başlarına vurduklarını, çığlıklar attıklarını, ağıtlar yaktıklarını, herkesin kişisel olarak yas tuttuğunu, yüz kişilik bölüğün aynı anda ağladığını⁸, üstüne mor renge imparatorluk elbisesinin serildiğini, sonrasında imparatorluk salonunda yüksek bir kaideye koyulduğunu, sarayın içerisinde bir süre kaldığını, gece gündüz nöbet tutulduğunu, bütün egemen sınıfların onu selamladığını ardından eşlerinin ve çocuklarının geldiğini anlatmaktadır. Törene mutlak suretle imparatorun çocukları katılmıştır. Bunun sebebi ise onun halen hayattaymış gibi görülmesinden kaynaklanmaktadır (Konstantin’in Yaşamı, kitap 4, bölüm 65-67) (Cameron ve Hall, 1999: 177-179). Oğulları tarafından alınan cenaze binlerce kişinin eşliğinde Kutsal Havariler Kilisesi’ne götürülmüş, burada üst sınıfın cenaze başından ayrılmasıyla birlikte din adamları cenazenin etrafını sarıp dualar okumuştur. Cenazede bolca gözyaşı dökülmüştür (Konstantin’in Yaşamı, kitap 4, bölüm 68-73) (Cameron ve Hall, 1999: 180-182).

Orta Bizans Dönemi’nde imparatorların cenaze alayı, yas ve defin işlemlerini yansıtması bakımından en önemli eser VII. Konstantin Porphyrogenetos’un (905-956) “*Törenler Kitabı*”dır⁹. Eserde On Dokuz Klineli Mahkeme Salonu’ndan¹⁰ imparatorun *Kavallarios*’a¹¹ çıkarıldığı ve burada cenaze kıyafetinin giydirildiği belirtilmektedir. İmparatorun başına bir

⁷ Baş dışında her şeyi kapsayan uzun mor elbisedir. Birçok kıvrımı Tanrı’nın gücünü ve meleklerin kanatlarını temsil etmektedir.

⁸ Mısırlıların da benzer şekilde yas törenleri gerçekleştirildiği bilinmektedir. Herodot dönemin yas törenleriyle ilgili olarak ölen bir kişi olduğunda kadın ve erkeklerin başlarına ve yüzlerine çamur sürdüklerini, sokaklara çıkarak göğüslerini açtıklarını, dövüne dövüne gezindiklerini söylemektedir (Kitap 2: Euterpe). Ayrıntılı bilgi için bkz. (Ökmen, 1973: 131).

⁹ *Törenler Kitabı* eserinde VII. Konstantin devletin ruhani yapısını, düzenini ve törenlerini ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Eserde genellikle bilimsel bir dil kullanılmasının yanı sıra halkın anlayabileceği tarzda da konular anlatılmıştır. Vaftiz, taç giyme, düğün, cenaze, dini bayram (yortu), elçilerin kabulü, rütbe, ünvanlar yapının içeriğini oluşturmaktadır.

¹⁰ On Dokuz Klineli Mahkeme Salonu (Triklinos ton dekaennea Akkubiton) sarayın en önemli binalarından biridir. Yapının I. Konstantin’in döneminde inşa edildiği düşünülmektedir. Yabancı misafirlerin konuk edildiği ana yemek salonunda on dokuz kline bulunmaktadır.

¹¹ Aynı zamanda Hipodrom olarak da bilinmektedir (Moffatt ve Tall, 2012: 275-276).

taç, üstüne *dibetesion*¹² ve altın *khlamys* giydirilmiştir. Ardından ayağına terlik koyulmuştur. Sonrasında Aya Sofya'nın dini görevlisi gelmiş *skaramangion*¹³ giyimli tüm senato üyeleri litürjiye uygun olarak ilahi söylemişlerdir. Bu ilahide üç defa “Çık İmparator, Yüksel İmparator, artık adın Kralların Kralı ve Tanrıların Tanrı'sı” sözleri okunmuştur. Devam eden süreçte ölen imparatorun çıkarılan kıyafetleri *protospalharios* (saray muhafızları) tarafından Khalke'ye götürülerek muhafaza edilmiştir. Kıyafetin kaldırılıp *praipozitosun*¹⁴ tekrardan bir işaret yapmasıyla törene katılanlar “Çık imparator” demişlerdir. *Protospatharioslar* tarafından Khalke'den alınan ölünün kıyafetinin Mese'den geçilerek gömülme işleminin ve ayinin yapılacağı mekana ulaştırılmıştır. Burada *proipozitosun* işareti ile törende yer alanların üç defa “Gir İmparator, adın Kralların Kralı ve Tanrıların Tanrısı” dizelerini tekrar etmişlerdir. Katılımcıların “Çıkar başındaki tacı” şeklindeki ifadesiyle imparatorun başındaki taç *proipozitos* tarafından alınmıştır. Bunun yerine alına purpur bir şerit konulmuş ve mezara yerleştirilmiştir. Eserde benzer unsurların Augusta'nın defnedilmesinde de gerçekleştirildiği aktarılmaktadır (bölüm 60: 69) (Moffatt ve Tall, 2012: 275-276).

Manastırlarda yapılan cenaze törenleri imparatorlarınkı gibi gösterişli olmamıştır. Ancak ayinler için belirli aşamalar uygulanmıştır. Bu hususta cenaze törenleri için mutlaka bir rahip atanması zorunlu kılınmıştır. Bu rahip için üç *nomizma*, yirmi *modio* değerinde tahıl ürünü verilmesi emredilmiştir. Hastalıktan ölenler için mum ve tütsülerin yakılması gerekli görülmüştür (Pantokrator Typikonu, bölüm 43, 52, 51) (Thomas ve Hero, 2000: 762, 759, 764)¹⁵. Defin için uygun cenaze alayları düzenlenmiştir. Mezara gömme işlemi gerçekleştirilirken mezarın manastır duvarları dışında olmasına dikkat edilmiştir. Fakat bazen bazı yerlerin yanına (hamam gibi) küçük şapeller yapılmıştır. Sonraki süreçte küçük bir *mausoleum* eklendiği de bilinmektedir. Şapellerde iki keşiş görev almıştır. Cenaze işlemleri ve aşamaları için imparatorlar hizmetlerini eksik etmemişlerdir (Kosmosoteria Typikonu, bölüm 54, 118) (Thomas ve Hero, 2000: 823, 849)¹⁶.

Manastırlarda kadınların cenaze törenlerine katılmadığı bilinmektedir. Ancak bazen buna izin verilmiştir. Özellikle ölen kişi ile bir kan bağı varsa bu durum sağlanmıştır (Pantokrator Typikonu, bölüm 10) (Thomas ve Hero, 2000: 729). Gömülecek kişinin yakınlığıyla ilgili olarak kadınlar manastıra girebilmişlerdir. Fakat aynı gün içerisinde cenaze işlemi bittikten sonra manastırdan ayrılma gerekliliğine dikkat çekilmiştir (Mamas Typikonu, bölüm 27; Heliou Bomon Typikonu, bölüm 27) (Thomas ve Hero, 2000: 1013, 1070)¹⁷.

¹² VII. Konstantinos Porphyrogenetos bundan altın bordürlü tunik olarak söz etmektedir (Moffatt ve Tall, 2012: 275-276).

¹³ Skaramangion (σκαραμάγγιον) önden, arkadan veya yandan ayrılmış uzun kollu tuniktir. Giysinin Pers kökenli olduğu düşünülmektedir. Mor renkli olanlar imparatorlar tarafından kullanılırken, saray mensupları ise bu elbiseyi çeşitli renklerle giymişlerdir (Kazhdan ve Talbot, 1991: 1908).

¹⁴ Praipozitos kutsal oda olarak da bilinmektedir (Kazhdan ve Talbot, 1991: 1711)

¹⁵ Typikon tarih: 1136, el yazması Parisinus graecus 389, fol. 1-61 (1740 öncesi)

¹⁶ Typikon tarih: 1152, el yazması 16. yüzyılın sonlarına ait bir kodeksten Elias Tselis (1904'ten önce) tarafından yapılan kopya.

¹⁷ Mamas typikon tarih: 1158, el yazması Parisinus graecus 92 (12.-13. yüzyıl); Heliou Bomon typikon tarih: 1162, el yazması Patmos 265 (tarih: ?).

Bizans'ın cenaze ritüelleri antik dönemin getirdiği gelenekler, Kilise Babalarının yazıları, çeşitli dini metinlerle birlikte oluşmuştur. Yukarıda da bahsettiğimiz metinler sayesinde Bizanslı sanatçılar bu durumları resimlerde sergilemişlerdir. Nitekim bu konular dönemin cenaze alayının, yas töreninin, mezara gömülme işleminin nasıl olduğu hakkında fikirler vermiştir. Cenaze alayının en önemli örneklerinden biri Paris gr. 510 (9. yüzyıl) numaralı el yazmasında betimlenmiştir. 9. yüzyılın el yazmalarında antik çağa dayanan iyi kurulmuş bir ikonografik formül dikkati çekmektedir. Sahnelerin detaylarında bir dizi varyasyon belirlemektedir. Yas tutanların sayısı ve tutumu, ölü kişilerin ruhunu taşıyan meleklerin varlığı veya yokluğu bunu gösteren kanıtlar arasındadır. Burada yeni keşfedilmiş çoğu unsur sahnelere adapte edilmiştir (Walter, 1971: 205). Folyo 43v'de bir kanepede başı sağa doğru yatık olan Kaiserius¹⁸ ve bu kanepeli dört koldan taşıyan figürler tasvir edilmiştir (Omont, 1929: 15). Onların arkasında üç figür törene eşlik etmektedir. Hemen önünde bir piskopos elinde buhurdanla karşımıza çıkmaktadır. Piskoposun önünde bir yapı resmedilmiştir. Orta Bizans Dönemi'nde defin sahnelerine giren en önemli unsurlar tütsü ve buhurdandır. Nitekim bu unsurlar çoğu resimde kendine yer edinmiştir (**Resim 3**). Benzer örnek aynı kitap resmi folyo 104r'de devam etmiştir (Omont, 1929: 19-20). Ancak buradaki en önemli fark ölen Aziz Basileios'un kucağına bir İncil konulmasıdır (**Resim 4**).

Ölüm sahnelerinde *prothesis* aşamasının en güzel örnekleri ise *Koimesis* sahnelerinde görülmektedir. Bu sahne sık sık temsil edilmekle kalmamış Hıristiyan ölümünün bir modeli olarak görülmüştür. Sahne yatağa uzanma örnekleri için bir paradigma yaratmıştır. Bilinen en eski örnek 10. yüzyıl Kapadokya Ayvalı Kilise ve Nisibisli Musa zamanına (926-927) tarihlenen *Koimesis* tasviridir (Walter, 1982: 141; Barut, 2012: 81-84). Sahne Ayvalı Kilise'de mezar şapeline resmedilmiş ve gömülü olan kişiye kurtuluş aracı yaratılmıştır (**Resim 5**). Sahne oldukça kalabalıktır. İsa Meryem'in uzandığı kanepenin hemen yanında meleklerin eşliğinde görülmektedir. Figürler gruplar halinde resmedilmiştir. Sol grubun başında Paulus, sağ grubun başında Yuhanna yer almakta ve sağ elinde kapalı bir kitap, sol elinde bir buhurdan tutmaktadır¹⁹. Meryem'in oluşturduğu ikonografik döngü sanatçıların farklı unsurlar seçmesini sağlamıştır. Bunlar arasında aydınlatıcı mumlar, *aspasmos* (son öpücük), buhurdan veya tütsü yakmak gelmektedir. Bu unsurlar ölüm döşegi, mezara taşıma ve gömülme törenlerine ön ayak olmuştur (Walter, 1982: 142).

Zaman içerisinde ikonografide eklemeler olmaya başlamıştır. Bu noktada özellikle piskoposlar cenaze töreninde aktif rol oynamışlardır. Bu hususta Sopocani Manastırı Teslis Kilisesi (13. yüzyıl) duvar resmi en iyi örneklerden birini sunmaktadır. Aziz Stefan'ın ölümü sahnesinde büyük bir kalabalık yer almıştır (**Resim 6**). Stefan'ın başı sahnenin soluna dönük bir şekilde gömüleceği yere doğru taşınmaktadır. Sahnede birçok din adamı resmedilmiştir. Cenazeyi taşıırken Meryem ikonasının sahneye girmesi önemli bir veridir (Ševčenko, 1995: 14). Bu cenaze alayında bu dönemlerde ikonaların kullanıldığını göstermektedir. Cenaze alayını

¹⁸ Nazianslı Gregorios'un kardeşi.

¹⁹ Kapadokya örneklerinin çoğunda Petrus ve Yuhanna'nın buhurdan ve tütsü tuttuğu görülmektedir. Bu *Koimesis* sahnelerinde görülen karakteristik yapıdır. Sahne için ayrıntılı olarak bkz. (Barut, 2012).

gösteren diğer bir örnek Gračanica'da (1320) resmedilmiştir (**Resim 7**). Meryem'in ruhunun göğe yükselişini bildiren bir melek burada döngünün bir parçasını oluşturmaktadır (Walter, 1982: 140-141). Sahnede birçok figür bulunmaktadır. Resimde merkezde Gračanica Metropoliti olan Dionysos betimlenmiştir. Gruplar halinde figürler sahnede yer almaktadır. Dionysos'un göğsünde bir İncil dikkati çekmektedir. Bölgenin önemli din adamları sahne içerisinde yer almıştır. Solda Sırp patrik Makarije Sokoloviç karşımıza çıkmaktadır. Üstte Dionysos'un ruhunu taşıyan melek tasvir edilmiştir. *Koimesis* sahnesinin getirdiği bu özellik kendine burada yer bulmuştur.

Ölüm Döşegi ve Yas Töreni

Antik dönemlerde cenaze başında tutulan yasın dışında defin işlemlerinden sonra da süreç devam etmektedir. Bunların başında kapının önüne vazo konulması ve ölünün ardından yemek verilmesi gelmektedir. Bu işlemler ölünün sonraki yaşamı için gerekli görülmüştür (Akçay, 2017: 118-119). Benzer şekilde Bizanslılar yüzyıllar boyunca insanların sonsuz yaşama geçişini belirtmek için birçok ayin yapmışlardır. Ölümü tanımlamak için bir sahneyi bütüncül olarak ele almışlardır. Bütüncül kavram içerisinde en önemli yapı ölünün yatağı başında yas tutanlardır. Ancak sonraki süreçte geleneksel bir kopuş olmuştur. Şiddetten kaynaklı bir ölüm olmadığında sanatçılar, cenaze alayı ve ölen kişinin cenaze törenini tercih etmişlerdir. Bu cenaze töreninde ölüm yatağında yas tutan figürler olmak üzere yeni bir ikonografik tip ortaya çıkmıştır (Walter, 1982: 137).

Bizans resim sanatında ölüm sahnelerini temsil eden en önemli örnekler arasında ölüm döşegi ve yas töreni gelmektedir. Ölüm döşegi antik sanatın yerleşik bir ikonografisi olmuştur. Lahitler üzerinde sıkça tasvir edilmişlerdir. Sahnelenen resimlerde ölüm döşegi etrafında toplanan karakterler ellerini ağızlarına veya gözlerine doğru götürüp, kollarını yukarıya doğru kaldırmaktadır. Ölüm döşegi bir yas sahnesi olmasına rağmen cenaze ritüellerindeki öğelerini erken dönemlerden itibaren almaya başlamıştır (Walter, 1982: 139-140). En güzel örneklerinden birini Vienna Genesis (6. yüzyıl) kitap resmi yansıtmaktadır. Bu sahne Bizans Sanatı'nda en erken ölüm döşegi sahnesi olarak bilinmektedir (Barut, 2012: 43). Vienna Genesis'de İshak, Debora, Rakhel ve Yakup'un ölümlerini gösteren minyatürler aynı geleneği takip etmektedir (**Resim 8**). Fakat zamanla detaylar farklılaşarak temel ikonografik tipin anlamı değişmektedir. Aynı zamanda sahne ölümcül olmayan hastalıklar ve bir doğumu belirtmede ikonografik tip olarak gösterilmiştir (Walter, 1982: 139). Resmin sol üst köşesinde Beytel'i sembolize eden kale görünümünde bir mimari yapı resmedilmiştir. Sahnenin merkezinde Debora'nın başı sola doğru yatırılmıştır. *Mophorion* giyimli dört kadın onun etrafını çevrelemektedir. Bir kadın ellerini yukarı kaldırmakta, diğer figürler ellerini ağızlarına götürerek yas olayını ortaya koymaktadır (Dinçer, 2016: 160).

Vienna Genesis folyo 24v'de ölüm sahnesi daha detaylı bir şekilde anlatılmıştır. Resimde Yakup'un hem yas hem de gömülme töreni birlikte verilmiştir. Yakup'un ölüm döşegi sahnesinde başı sağa yatık şekilde ve Yusuf onu öperken resmedilmiştir. Yine diğer örnekte gördüğümüz gibi ölüm döşegi etrafında toplanmış kadın ve erkek figürler betimlenmiştir.

Resimdeki figürlere bakıldığında yüzlerindeki acı ifadeler net bir şekilde görülebilmektedir (Dinçer, 2016: 259) (**Resim 9**).

Paris gr. 510 folyo 43v ölüm anının yaklaştığını göstermesi bağlamında en iyi örneklerden birini sergilemektedir (Omont, 1929: 15). Gregorios'un kardeşinin başı sahnenin sağına gelecek şekilde uzanmaktadır²⁰. Gregorios onun son sözlerini işitmek için hafifçe eğilmektedir. Hemen arkasında bir kadın figürü elleriyle ağzını kapatarak üzüntüsünü belirtmektedir. Onun arkasında iki piskopos yer almaktadır. Sahne içerisine karşılıklı olarak iki yapı girmiştir (**Resim 10**).

Erken dönemlerde İsa'nın arabuluculuğu için tipik sahneler bir alay ya da ölü bedeninin mezara yerleştirilmesi olmuştur. 12. yüzyılda farklı bir sahne ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu farklılıklardan en önemlisi İsa'nın bedeninin haçın dibine yerleştirilmesidir (Dimitrova, 2015: 24-25). Nerezî'deki Aziz Panteleimon Kilisesi (1164) bunun örneğini yansıtmaktadır (**Resim 11**). Kilise içerisindeki sahneler genel itibariyle derin duygusal jestlerle temsil edilmiştir. İsa'nın Çarmıhtan indirilişi sonrası olay yastan çıkıp *passion* (çile) dönemini hatırlatmaktadır. Bu noktada sanatçılar kesinlikle antik sanatın yanı sıra Kutsal Cumartesi törenlerinden ilham almışlardır²¹. Nitekim görüldüğü üzere sahnede cenaze unsurlarının öğeleri kaybolmuştur. Sahnenin en önemli özelliği Meryem ve Yahya'nın İsa'ya *aspasmos* (son öpücük) vermesidir (Walter, 1982: 144).

Bizans anlayışına göre ölü bir hükümdarın hiçbir yetkisi kalmamıştır. Benzer şekilde onlar da minyatürlerde resmedilmişlerdir. Madrid Skylitzes'deki (12.-13. yüzyıl) imparatorların ölümleri 11. yüzyıl el yazmalarındaki azizlerin ölümüne benzetilmiştir. Sahnelerin bazıları basit ölüm yatağı sahneleri iken diğerlerinde cenaze ayinlerinden ayrıntılar tanıtılmaktadır (Walter, 1982: 142). Resmedilen folyo 133v'de imparatorun ölümü azizlerin ölümüyle eşleştirilmiştir (**Resim 12**). Sahnede de görüldüğü gibi bir yapı içerisinde imparator betimlenmiş ve ölüm döşegenin etrafında keşişler tasvir edilmiştir. Folyo 61v'de Theophilos'un (829-842) ölümü daha ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Burada sahne kalabalıklaşmıştır. İki figür başının üstünde, imparatoriçe ona *aspasmos* verirken, iki figür ellerini kaldırmış, bir figür ayaklarına sarılı, diğer figür elini ağzına götürür şekilde resmedilmiştir (**Resim 13**). Folyo 61v'de imparator II. Mikhael'in (820-829) ölüm döşegi sahnesinde resme farklı öğeler girmiştir²². Sahnede II. Mikhael ölüm döşegine koyulmuş baş kısmında ve ayaklarının önünde gruplar halinde toplu bir şekilde resmedilmiş din adamları ve saray mensupları görülmektedir. Burada sahne içerisine kapalı kitaplar ve mumlar alınmıştır (**Resim 14**)²³.

²⁰ Nazianslı Gregorios 329/330-389 yıllarında yaşamış Arianzos'ta (Aksaray-Niğde arası) dünyaya gelmiş Kapadokyalı bir Kilise Babasıdır. Gorgonia ve Kaesarius adında iki kardeşi olduğu bilinmektedir. Dönemin önemli teologlarından biridir. *Söylevler* ve *Mektuplar* olmak üzere iki önemli eseri kaleme almıştır.

²¹ Hıristiyanlık açısından en önemli özelliği İsa'nın Kutsal Mezar Kilisesi'ne (335/336) defnedildiği gündür. Ayrıca Hıristiyanların paskalyaya hazırladıkları haftanın son gününü temsil etmektedir.

²² İmparatorun dizanteriden öldüğü, sekiz ay hüküm sürdüğü ve Kutsal Havariler Kilisesi'ne yerleştirildiği bilinmektedir (Thurn, 1973: 47, 72-76).

²³ Madrid Skylitzes için ayrıntılı olarak bkz. (Tsamakda, 2002).

Slav örneklerde imparatorların (veya imparatoriçelerin) ölüm döşeği resimleri daha ayrıntılı olarak verilmiştir. Bu noktada Sopocani'deki Sırp kraliçe Anne (Anna) Dondolo'nun (1217-1258) ölüm sahnesinde bu durum izlenilebilmektedir (**Resim 15**). Burada yer alan şahsiyetlerin çoğu tanımlanabilmektedir. Sahnede oğlu Uroš, karısı Helena, torunları Dragutin, Milutin ve Brenjaca, başpiskopos II. Sava görülmektedir. İsa ve Meryem cenaze tabutuna doğru ilerlemektedir. İnanışa göre İsa, ölü kraliçeyi mezara girmesi için çağırmaktadır²⁴.

Mezara Taşıma ve Defin

Bizanslılar ölüm döşeği, yasin tutulması, cenaze alayının ardından son işlem olarak cenazenin defnini gerçekleştirmişlerdir. Bu noktada bu işlemin yapılmasında birçok patristik kaynaktan ilham alınmıştır. 6. yüzyıl din adamlarından biri olan Pseudo-Dionysos (Areopagiteli Dionysos) cenaze törenleri için ölen kişinin din adamı olması halinde cenazesinin altının önüne koyulması mecburiyetine değinmiştir. Ancak bu kişinin keşiş olması durumunda kutsallığı daha az olan mabedin girişinde defnedilmesini belirtmiştir (Kilise Hiyerarşisi, bölüm 7:2) (Parker, 1894: 90-91)²⁵. Bu hususta benzer bir hiyerarşiyi Selanikli Symeon da (1416-17) açıklamıştır. Symeon, rahip ve din adamlarının mabedin ana litürjik mekanından daha uzak olmalarını (daha batıya) piskoposların ise tapınağa daha yakın yerde yer almalarını ifade etmiştir. Din adamı olmayanların ise naosun kapılarının etrafına yerleştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu noktada Ioasaph (Ephesos'un başpiskoposu, 15. yüzyıl) naosun litürjik merkeziyle yan mekanlar arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Naosta mezarların varlığı görülmesine rağmen genel itibarıyla mezarlar yan neflerde bulunmaktadır. Burada ana litürjik mekanın özgür bırakılması hedeflenmiştir (Marinis, 2009: 156).

Naos içinde yer alan cenaze ile ilgili olarak Symeon birçok görüş ortaya koymuştur. Onun açıkladığı düşünceler sayesinde cenazenin yeri, dini sıralaması, kimliğinin tanımlanması, elbisesi ve bemaya yakınlığı hakkında çeşitli bilgilere ulaşılmaktadır. Bölüm 361'de "*Piskoposların Rahiplerin, Manastırların ve Rahip Olmayanların*" adlı yazısında manastırlarda yer alan cenaze törenleriyle ilgili fikirler edinilmektedir²⁶. Symeon manastırların ve ruhban sınıfının cenaze törenleri için kilisenin sorumluluğunda olduğunu belirtmiştir. Cenaze törenlerini açıklarken kilisenin naosunun dışında belirtilmemiş bir yerde beden hazırlanmasının başladığını ifade etmektedir. Vücudun ilk önce vaftiz tarzında süngerle yıkandığını ve beden farklı bölgelerine (dizler ve göğüsler dahil) haç işareti çizildiğini anlatmaktadır. Cenazenin daha sonra temiz giysilerle kapatıldığını, piskoposun temiz bir iç çamaşır aldığını ve cenazeye giydirildiğini iletmektedir. Sonrasında yeni ayakkabılar

²⁴ Slav örneklerinin çoğu diğer örneklerden ayrılmaktadır. Burada figürler daha detaylı anlatılmıştır.

²⁵ Metnin Yunancası "*Συναγαγὼν ὁ θεῖος ἱεράρχης <τὸν> ἱερὸν χορὸν, εἰ μὲν ἱερατικῆς ἐγγερόνει τάξεως ὁ κεκοιμημένος, ἐπίπροσθεν τοῦ θείου θυσιαστηρίου κατακλίνας αὐτὸν ἀπάρχεται τῆς πρὸς θεὸν εὐχῆς καὶ εὐχαριστίας. Εἰ δὲ τοῖς εὐαγέσι μοναχοῖς ἢ τῷ ἱερῷ λαῷ κατετέτακτο, παρὰ τὸ τίμιον ἱερατεῖον αὐτὸν κατακλίνει πρὸ τῆς ἱερατικῆς εἰσελεύσεως, εἶτα τελεῖ τὴν πρὸς θεὸν εὐχαριστήριον εὐχὴν ὁ ἱεράρχης*" (Heil ve Ritter, 2012: 122-123).

²⁶ Thessalonike'li Symeon'un metninin Yunancası ve yazıları için ayrıntılı olarak bkz. (Migne, 1886).

verildiğini, ardından cenazenin göğsüne İncil konulduğunu aktarmaktadır (Brooks, 2002: 196-197). Vakfiyelerden yola çıktığımızda bu noktadan sonra manastırlarda gömme işlemi yapılırken ölen keşişin cenaze töreninin eksonartekste yapılmasıyla beraber bütün kıyafetleri götürülüp Mezmurlardan pasajlar icra edilmektedir. Tabuta koyulan cenaze mezarına doğru taşınmaktadır. Defnedildiği alanda sadece bulunduğu manastırın keşişleri yer almaktadır (Mamas Typikonu, bölüm 39) (Thomas ve Hero, 2000: 1020).

Bölüm 362’de Symeon, din adamları ve manastır ayinine son bir not eklemektedir. “Ölenlerin Kalıntılarına Yerleştirilen Kutsal Simgelye İlgili” yazısında vefat etmiş rahip veya keşişin kendi ikonasının mezara konulduğunu belirtmektedir. Ardından din adamlarının katıldığı manastır cenazelerinin naosa getirildiğini, ilahiler okunduğunu, tütsü yakıldığını ileri sürmektedir. Symeon din adamının cenazesinin kilise naosuna getirilmeden önce hazırlandığı yeri ortaya koymamaktadır. Fakat din adamlarının kilisenin narteksine gömüldüğünü açıklamaktadır (Brooks, 2002: 197-200).

Symeon bölüm 362’de yönünü manastır sınıfında yer almayanlara çevirmektedir. Naos dışındaki tanımlanamayan yerde ruhban sınıfından olmayanlara resmi veya günlük temiz kıyafetlerin giydirildiğini ve cenazenin üstüne İsa’nın korumasını temsil eden bir tekstil simgesinin konulduğunu aktarmaktadır. Bölüm 363’de dua okunduğunu, cenazenin kilisenin naosuna taşındığını ve ardından *trisağion* ilahisinin icra edildiğini belirtmektedir (Brooks, 2002: 199).

Ortaya koyulan bu metinler ve resimler arasındaki paralellikler net bir şekilde görülmektedir. Ölen kişi ya açık bir tabutun içinde ya da gömüleceği yere kadar bir sedye üzerinde taşınmaktadır. Profesyonel yas tutanlar, meşale taşıyanlar, flütçüler ve trompetçiler alaya eşlik etmektedir. Bu hususta Bizans metinlerinden yola çıkarak Hıristiyan cenaze alayının büyük ölçüde değiştirilmediği görülmektedir. Cenaze alayında olanlar buhurdan taşımakta ve yüksek sesle ilahi söylemektedir. Ayrıca törende mumlar dağıtılmaktadır. Sonrasında kilisenin içerisine doğru beden taşınmakta ve ardından mezara götürülmektedir. Bunun dışında ortaya koyulan resimler gerçek bir cenaze alayı kadar ayrıntılı resmedilmemiştir. Dahası Paleologoslar döneminde bu anlayış ortadan kalkmıştır. Bunun yerine Mesih’in *passion* dönemine ait sahneler öne çıkarılmaya başlanmış veya *passion* döneminin ayrı bir döngüsü olarak cenaze resmedilmiştir (Walter, 1982: 138).

Erken dönem defin sahnelerinde cenaze ya mağaraya ya da şapele yerleştirilmiştir (Walter, 1982: 139). Nitekim bu İsa’nın defin işlemlerinde en önemli göstergedir. Örnekler Vienna Genesis’te tekrar ortaya çıkmaktadır. Bu resimler ikonografik tip olarak Eski Ahit metinleri ve İsa’nın ölümüne odaklıdır. Vienna Genesis folyo 24v’de Yakup stilize ağaçların bulunduğu karanlık bir mağaraya doğru götürülmektedir. Yakup beyaz kefene sarılmış ve iki figür onun cenazesini taşımaktadır. Sahnede üç kadın figür dikkat çekmektedir. Kadınlardan biri elini yukarı doğru kaldırmış, diğeri ağzına götürmüş, bir başkası iki kolunu göğüs hizasında birleştirerek acının göstergesini sunmuştur (**Resim 16**).

9. yüzyıla gelindiğinde mağara ve şapelin yerini resimlerde lahitler almıştır. Paris gr. 510, folyo 452r'de tunik giymiş iki kişi Nazianslı Gregorios'u bir lahite koyarken betimlenmiştir (Omont, 1929, 31) (**Resim 17**). Resimde Gregorios'un baş ucundaki figür cenazeyi tütsülemektedir. Sahnede Gregorios'un başı sahnenin sağına doğru yatırılmıştır. Figürler uzun ince bir şekildedir. Diğer bir örnek yine Paris gr. 74, folyo 76'da Vaftizci Yahya gömülürken bir piskopos elinde buhurdan tutmaktadır (Walter, 1982: 139). Benzer şekilde 11. yüzyılda II. Basileios'un (958-1025) Menologyası'nda da (1000) resmedilmiştir. Burada kutsal peygamber Micah kefenlenip bir lahit içerisine koyulmaktadır (Ševčenko, 2013: 17) (**Resim 18**).

Buhurdanın kullanımı, mezara konulması ve resimlerde vurgulanması cenaze törenlerine ikonografik açıdan bir zenginlik katmıştır. Bu noktada mezara gömülme, kandil ve buhurdanın kullanımının en önemli örneklerini *vita* ikonaları yansıtmıştır. Sinai dağındaki Azize Katherina'da (13. yüzyıl) günümüze ulaşan ikonaların birinde Aziz Nikolaos'ın ölümünde buhurdan kullanımı görülmektedir (Ševčenko, 2013, 36) (**Resim 19**). Bu *vita* ikonasında defin işlemi iki aşamada ele alınmıştır. İlk Aziz Nikolaos'un başı sahnenin soluna gelmiş hafif yukarı şekilde yatırılmıştır. Biri başının ucunda diğeri ayaklarının yanında olmak üzere iki piskopos görünmektedir. Kemerli yapı içerisinde iki kandil dikkati çekmektedir. İkonanın diğer sahnesinde ise lahit tamamen kapanmıştır. Sanatçılar tarafından böyle yapılarak sahneye bir sinematografi izlenimi kazandırıldığı açıktır.

Vita ikonalarında çoğu kez bu cenaze defin tasvirlerine rastlanmaktadır²⁷. Önemli azizlerden biri olan Gregorios'un *vita* ikonasında da (12.-13. yüzyıl) bu sahne görülmektedir. Demir çiviler tarafından işkence görmesi, meşalelerle yakılarak yargılanması ve azizin cenaze töreni yaşam döngüsünü gösteren üç unsurdur (Papamastorakis, 2008: 45). Sahne martirin ontolojik durumunu gözler önüne sermektedir (Chatterjee, 2014: 124). Sinai Azize Katherina Manastırı'nda bulunan *vita* ikonasının son sahnesi azizin cenaze törenine ayrılmıştır. Yukarıda da bahsettiğimiz temel özellikler burada da devam etmiştir. Aziz'in başı sahnenin sağına doğru yatırılmış ve iki figür tarafından bir lahit içerisine konulmaktadır. Sahnenin hemen arkasında ise *kiborium*lu bir alan gösterilmektedir. Burası azizin mezarına olan vurguyu kuvvetlendirmektedir (**Resim 20**).

Anma Töreni

Antik dönemlerde özellikle Yunan ve Roma'da ölen kişilerin ardından yapılan işlemler sürmektedir. Bunların başında anma töreni gelmektedir. Ölünün anısına kurban kesilir, doğum ve ölüm günleri düzenli olarak hatırlanmaktadır (Akçay, 2017: 99). Bizans'ta da benzer aşamalar devam etmiştir. Bu noktada en önemli verileri manastır vakfiyeleri sunmaktadır. Ölen kişiler için (uykuya dalanlar) manastırlarda çeşitli dualar icra edilmektedir (Luke of Messina Typikonu, bölüm 11) (Thomas ve Hero, 2000: 646)²⁸. Onlar için her yıl düzenli olarak anma işlemi gerçekleştirilmiş (Attaleiates Typikonu, bölüm 51) (Thomas ve Hero, 2000: 263) ihtiyaç sahiplerine para ve buğday dağıtılmıştır (Attaleiates Typikonu, bölüm 19-20) (Thomas

²⁷ *Vita* ikonaları için bkz. (Ševčenko, 1992 59-69).

²⁸ Typikon tarih: 1131/1132; Codex Messinensis graecus 115 (tarih: ?).

ve Hero, 2000: 343-360)²⁹. Bu işlemler gerçekleştirilirken bütün keşişlerin katılma zorunluluğu gerekli görülmüştür (Areia Typikonu, bölüm 12) (Thomas ve Hero, 2000: 968-969)³⁰. Paskalya zamanında *prooimondan*³¹ ilahiler her Cumartesi tekrarlanmıştır. Pazar gününe gelindiğinde Mezmurlar'dan pasajlar, 117-118. Bab'lardan bölümler seslendirilmiş ve *traporion*³² yüksek sesle okunmuştur (Studios Typikonu, bölüm 3) (Thomas ve Hero, 2000: 102)³³.

Keşişlerin her ne kadar Tanrı'nın ebedi konutlarında yaşayacakları düşünülse de onlar ölüm günlerinde dini törenle anılmışlardır (Kosmosoteira Typikonu, bölüm 95) (Thomas ve Hero, 2000: 840). Cenaze en iyi mermer lahite konulmuş, mezarı çeşitli resimlerle süslenerek *arkasoliuma* defnedilmiştir. Bu mezarlar eksonarteksin sağına veya soluna yapılmıştır. Ölen kişiler sonsuza kadar anılması için isimleri typikonlarda belirtilmiştir (Kosmosoteira Typikonu, bölüm 107) (Thomas ve Hero, 2000: 844). Eğer bir kişi ölmeye önce manastırdan uzak bir yere gömülmek isterse bu isteği karşılanmıştır (Kosmosoteira Typikonu, bölüm 70) (Thomas ve Hero, 2000: 831). Bir bayram günü olmadığı sürece eksonartekste ölü için kutsal kitaptan bir bölüm okunması gerekli görülmüştür (Mamas Typikonu, bölüm 39) (Thomas ve Hero, 2000: 1020).

Manastırın kurucusu öldüğü zaman bütün keşişler ona tütsü, mum ve ilahilerle son görevlerini icra etmişlerdir. Onun ölümüyle on iki *nomizma* dağıtmakta ve ekstra yiyecek ve içecekler sunulmakta, yapılan bütün ayinler ona atfedilmektedir. Üçüncü gün ona ayrılan dini alanda ayinler sürmektedir. Ancak ölen kişi sıradan bir keşişe ilahiler ve dualarla gömüldükten sonra üçüncü gün onun adına ayin tekrarlanmaktadır. İcra edilen bu ayinler ölüm gününde, üçüncü günde ve kırkıncı günde on yıl boyunca devam emektedir (Pakourianos Typikonu, bölüm 22, 30; Roidion Typikonu, bölüm B. 13; Mamas Typikonu, bölüm 39) (Thomas ve Hero, 2000: 434, 546, 550, 1020)³⁴.

Geç Bizans Dönemi'nde erken dönemlerde olduğu gibi inananların asıl meselesi ölümlerin anılmasıdır. Anma törenleri eski dönemlerdeki gibi sürerken geç dönemlerde kiliselerin sanatı üzerinde etkili olmuştur. Bu dönemin en önemli özelliklerinden biri ölüm düşüncesinin ve mezarların değerinin artmasıdır. Yapılan sanatsal işlemlerin başında mezar anıtları gelmektedir. Kilise içerisine ve çoğu zaman kilisenin cephesine bu anıtlar oldukça fazla yapılmıştır (**Resim 21**). Nitekim mezarların etrafı kurtuluş ve son yargı temalarına odaklanan resimlerle doludur (Brooks, 2004: 95).

²⁹ Typikon tarih: 973-975; Codex Constantinopolitanus Metochii Sancti Sepulchri 375 (1077).

³⁰ Typikon tarih: 1143-1149; el yazması Codex graecus bibliothecae Taurinensis 326 (16. yüzyıl).

³¹ Prooimon belge, mektup ya da edebi eserlerdir. Genellikle seçkin yazarlar tarafından kaleme alınan ideolojik ve propaganda amaçlı yazılardır. Bazen ana metinden bağımsız olduğu da görülmektedir (Kazhdan ve Talbot, 1991: 1734).

³² Troparion Ortodoks doğu kiliselerinde ve Bizans müziğinde bir ilahi tipidir (Cross, 1997: 1644).

³³ Typikon tarih: 842; el yazmaları Codex Vatopedi 322 (956) (13.-14. yüzyıl), Codex Vaticanus graecus 2029, fol. 179-85 (9.-10. yüzyıl).

³⁴ Pakourianos typikon tarih: 1083, el yazması Chios Koraes 1598 (13. yüzyıl); Roidon typikon tarih: 12. yüzyılın ilk çeyreği, el yazması Codex Sinaiticus graecus 441 (tarih: ?).

Sonuç

Cenaze törenlerinin ikonografisinde kilisenin kendi ritüelinin öneminin artması aynı orantıda cenaze ikonografisinde de etkili olmuştur. İkonografik yapılar antik geleneklerin getirdiği unsurlar üzerine işlenmiştir. Bu törenlerin amacı ölen kişilerin ölümsüz hayata geçişlerini sağlamaktır. Sahneye teolojik anlamda ölünün ruhunu cennete taşıyan bir meleğin eklenmesiyle düşünce daha açık hale getirilmiştir. Bu ritüellerde yer alan piskoposlar hem töreni yönetmiş hem de cenazede yas tutmuşlardır. Nitekim bu işlevler resimlerde net bir şekilde yansıtılmıştır. Piskoposlar buhurdan taşımış, cenaze duasını okumuş ve cenazenin ana parçaları halini almışlardır. Ayrıca anma törenleriyle birlikte ölen kişinin ruhunun selametinin sağlandığına inanılmıştır. Bu törenler için kiliselerde ve manastırlarda çeşitli ritüeller yürütülmüştür. Para verilmiş, buğday dağıtılmış, ilahiler okunmuş ve farklı günlerde anma işlemi tekrarlanmıştır.

İsa'nın Boş Mezarı ve Lazarus'un Dirilişi sahneleriyle başlayan serüven resimlerde erken dönemlerde (6. yüzyıl) aynı karakter yapısının izlenmesini sağlamıştır. Bu sahneler diğer cenaze törenlerinin gömülme işlemi için bir paradigma yaratmıştır. Karanlık bir mağara, kefenle sarılma, mezara doğru taşınma bu örnekler arasında sayılabilir. Ardından gelen yüzyıllarda ise buhurdanın kullanımı cenaze ritüeline farklı bir boyut getirmiştir. Bu yapı cenaze ritüelinin gelişmesine büyük bir derinlik kazandırmıştır. Mezarın içine doğru buhurdanla inilmesi cenaze töreni için gerekli ikonografik tip oluşturmuştur.

11. yüzyılla birlikte erken dönemlerde gördüğümüz mağara içine gömülmenin yanı sıra lahit içerisine defin işlemleri almıştır. Bir mezar sahnesi özellikle lahit içerisine yerleştirmek belirli bir şahsiyetin ölümünü ifade etmenin en normal yolu olarak görülmüş ve bu durum sanatçılar tarafından kopyalanmıştır. 11. yüzyılla birlikte lahite yerleştirme, yatacak yer ikonografisinin söylemi olarak daha fazla tercih edilmiştir. Nitekim bu yapı *vita* ikonalarında kendine fazlaca yer bulmuştur. Özellikle lahitle içine gömülme işlemi *vita* ikonalarının ölüm sahnelerinin ana karakteri olarak yer almıştır.

Cenaze törenleri ikonografisinde ölen kişinin kendi ritüelinin önemi konusundaki farkındalığı artmıştır. Bu törenlerin amacı ölen kişinin öteki dünyaya geçişini kolaylaştırmaktır. 11. yüzyılda tabuta uzanma bu ayini en iyi gösteren unsur olarak tasarlanmıştır. Ölü kişinin ruhunu cennete taşıyan bir meleğin bedeninin üzerinde temsil edilmesi doktrinel unsurları güçlendirmiştir. Ritüel unsurlar dini kitapları tutan figürlerin başladığı 14. yüzyıla kadar sabit kalmışlardır. Bu gelişmeler aslına bakılırsa ilk olarak *Koimesis* sahnelerinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu durum da 13.-14. yüzyıllarda piskoposların cenaze törenlerinde sıkça resmedilmesine neden olmuştur. Onlar cenaze törenlerini yürütmelerinin yanı sıra bazen yas tutanlar şeklinde betimlenmiş ve geç dönemlerde cenaze törenlerinde aktif olarak yer almışlardır.

Kaynakça

Birincil Kaynaklar

- (Cameron – Hall, 1999): CAMERON, Averil - HALL, Stuart G. *The Life of Costantine*. Clarendon Ancient History Series, Eusebius Life of Constantine, Clarendon Press, New York 1999.
- (Heil – Ritter, 2012): HEIL, Güntel - RITTER, Adolf M. (Ed.). *Corpus Dionysiacum II Pseudo-Dionysius Areopagita de coelesti hierarchia de ecclesiastica hierarchia de mystica theologia epistulae 2*, Patristische Texte und Studien Band 67, Walter de Gruyter GmbH & Co. KG., Berlin/Boston 2012.
- (Migne, 1886): MIGNE, Jacques Paul (Ed.) Symeonis Thessalonicensis Archiepiskopi Opera Omnia, *Patriarchy Graceus 155* (İçinde), Tomus Inicus, 1886.
- (Moffatt – Tall, 2012): MOFFATT, Ann - TALL, Maxeme. *The Book of Ceremonies*, Australian Association for Byzantine Studies Byzantina Australiensia 18 (1), The Australian National University, Canberra 2012.
- (Ökmen, 1973): ÖKMEN, Müntekim. *Heredot Tarihi*, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul 1973.
- (Parker, 1894): PARKER, John (Ed.). *The Cellesstial and Ecclesiastical of Dionysius the Areopagite*, Skeffington & Son, Piccadilly, London 1894.
- (Rydén, 1995): RYDÉN, Lennart (Ed.). *The Life of St. Andrew The Fool*, *Studia Byzantina Upsaliensia* 4:2 (İçinde), Upsala 1995.
- (Thomas – Hero, 2000): THOMAS, John - HERO, Angela Constantinides (Ed.). Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders Typika and Testaments, *Dumbarton Oaks Studies*, 35. Vol. 1, İngilizceye Çev. T. Miller, A. M. Talbot, R. Jordan, R. Allison, N. P. Ševčenko, G. Dennis, C. Galatariotou ve A. Bandy, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2000.
- (Thurn, 1973): THURN, Johannes (Ed.). *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 5 (İçinde). Berlin-New York 1973.

İkincil Kaynaklar

- (Abrahamse, 1984): ABRAHAMSE, Dorothy. "Rituals of Death in the Middle Byzantine Period", *The Greek Orthodox Theological Review*. 29/2 (İçinde), 1984, ss. 125-134.
- (Akçay, 2017): AKÇAY, Tuna. *Yunan ve Roma'da Ölü Kültü*, Bilgin Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2017.
- (Akyürek, 2010): AKYÜREK, Engin. "Bizans Toplumunda Ölüm", *Bizantion'dan İstanbul'a Bir Başkent'in 8000 Yılı*, (Ed. K. Durak), Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul 2010, ss. 166-177.
- (Barut, 2012): BARUT, Ferda. *Bizans Dönemi Kapadokya Kiliseleri Duvar Resimlerinde Koimesis (Meryem'in Uykusu) Tasvirleri*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2012.
- (Brooks, 2002): BROOKS, Sarah T. *Commemoration of the Dead: Late Byzantine Tomb Decoration: Mid-Thirteenth to Mid-Fifteenth Centuries*, New York University Basılmamış Doktora Tezi, 2002.
- (Brooks, 2004): BROOKS, Sarah T. "Sculpture and the Late Byzantine Tomb", *Byzantium Faith and Power (1261-1557)*, (Ed. H. C. Evans), The Metropolitan Museum, New York 2004.
- (Chatterjee, 2014): CHATTERJEE, Paroma. *The Living Icon in Byzantium and Italy: The Vita Image, Eleventh to Thirteenth Centuries*, Cambridge University Press, New York 2014.
- (Cross, 1997): CROSS, Frank Leslie (Ed.). *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. Oxford University Press, 1997.
- (Çetinkaya, 2011): ÇETİNKAYA, Haluk. "Roma ve Bizans İmparatorluklarında Ölüm Algısı ve Mezar Türleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı. 3. (Ed. M. Kaya), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul 1997, ss. 18-38
- (Dennis, 2001): DENNIS, George T. "Death in Byzantium". *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 55. A. (Ed. M. Talbot), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2001, ss. 1-7.
- (Dimitrova, 2015): DIMITROVA, Elizabeta. *The Church of Saint Panteleimon at Nerezi*, Skopje 2015.

- (Dinçer, 2016): DİNÇER, Pınar S. *Erken Bizans Dönemi Resimli Dini El Yazmaları: Viyana Genesis*, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 2016
- (Kazhdan – Talbot, 1991): KAZHDAN, Alexander P. - TALBOT, Alice Mary. *Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. III*, Oxford University Press, New York 1991.
- (Kyriakakis, 1974): KYRIAKAKIS, James. "Byzantine Burial Customs: Care of the Deceased From Death to Prothesis". *Greek Orthodox Theological Review*, 19, 1974, ss. 37-72).
- (Laurent, 1937): LAURENT, Vitalien, "Notes de Chronographie et d'histoire byzantines", *Échos d'Orient* (İçinde). Tome 36. No. 186, 1937, ss. 157-174.
- (Marinis, 2009): MARINIS, Vasileios. "Tombs and Burials in the Monastery tou Libos in Constantinople", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 63, (Ed. A. M. Talbot), Dumbarton Oaks Research Library and Collection. Trustees for Harvard University, Washington, D.C. 2009, ss. 144-166.
- (Marinis, 2015): MARINIS, Vasileios. "He Who Is at the Point of Death": The Fate of the Soul in Byzantine Art and Liturgy, *Gesta. Vol. 54/1*, The University of Chicago Press. 2015, ss. 59-84.
- (Marinis, 2017): MARINIS, Vasileios. *Death and Afterlife in Byzantium: The Fate of the Soul in Theology, Liturgy, and Art*, Cambridge University Press, New York 2017.
- (Omont, 1929): OMONT, Henri. *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la bibliothèque nationale du VIe au XIVe siècle*, Librairie ancienne honore champion, Paris 1929.
- (Papamastorakis, 2008): PAPAMASTORAKIS, Titos. "Pictorial Lives, Narrative in Thirteenth-Century Vita Icons", *Museum Benaki* 7. 2008, ss. 33-65.
- (Parenti - Velkovska): PARENTI, Stefano - VELKOVSKA, Elena (Ed.). *L'Ecologio Barberini Gr. 336* (ff. 1-263), CLV Edizioni Liturgiche, Roma 1995.
- (Ševčenko, 1992): ŠEVČENKO, Nancy P. "Vita Icons and "Decorated" Icons of the Komnenian Period", *Four Icons in the Menil Collection (The Menil Collection Monographs, Vol. 1)*, (Ed. B. Davezac), Menil Foundation Inc, Houston 1992, ss. 59-69.
- (Ševčenko, 1995): ŠEVČENKO, Nancy P. *Servants of the Holy Icon. Byzantine East, Latin West. Art-Historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann*. (Ed. C. Moss - K. Keifer), Princeton University: Department of Art and Archaeology, 1995.
- (Ševčenko, 1999): ŠEVČENKO, Nancy P. "The Vita Icon and the Painter as Hagiographer", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol. 53, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 1999, ss. 149-65.
- (Ševčenko, 2013): ŠEVČENKO, Nancy P. *The Celebration of Saints in Byzantine Art and Liturgy*, MPG Books Group, UK 2013.
- (Tsamakda, 2002): TSAMAKDA, Vasiliki. *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid: with 604 Illustrations*, Alexandros Press, Leiden 2002.
- (Velkovska, 2001): VELKOVSKA, Elena. "Funeral Rites According to The Byzantine Liturgical Sources", *Dumbarton Oaks Papers*. Vol. 55, (Ed. A. M. Talbot), Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington, D.C. 2001, ss. 21-51.
- (Walter, 1971): WALTER, Christopher. "Liturgy and the Illustration of Gregory of Nazianzen's Homilies", *An Essay in Iconographical Methodology, Revue des études byzantines* (İçinde), Tome 29. 1971, ss. 183-212.
- (Walter, 1982): WALTER, Christopher. *Art and Ritual of the Byzantine Church*, Variorum Publications, London 1982.
- (Wellesz, 1962): WELLESZ, Egon. *A History of Byzantine Music and Hymnography*. 2. Edition, At the Clarendon Press, Oxford 1962.

Ek.

Resim 1. II. Basileios'un İmparatorluk Menologyası, 11. yüzyıl Azize Eusebia/Xene'in ölümü, sekiye yatırılırken, W.521, fol. 228r, Baltimore Walters Sanat Müzesi Arşivi (Ševčenko, 2013: 11).

Resim 2. Hatereii aile mezarına ait bir kabartma (Akçay, 2017: 127).

Resim 3. Kaesarius'un ölümü ve cenaze alayı, Paris gr. 510, Nazianslı Gregorios'un Homilyesi, folyo 43v, 9. yüzyıl (Omont, 1929: Levha 23).

Resim 4. Aziz Basileious'un ölümü ve cenaze alayı, Paris gr. 510, Nazianslı Gregorios'un Homilyesi, folyo 104r, 9. yüzyıl (Omont, 1929: Levha 31).

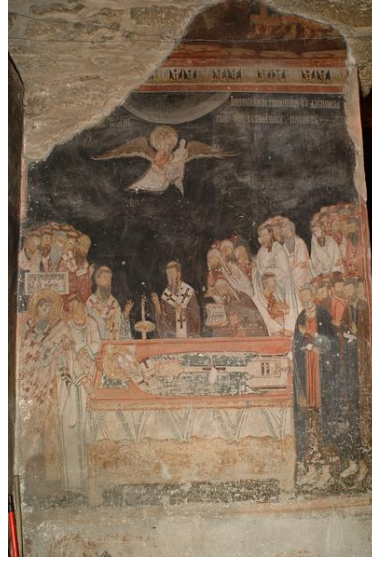
Resim 5. Koimesis, Güllüdere Ayvalı Kilise, 913-920, kuzey nef kuzey duvar, Kapadokya (Barut, 2012: 81).

Resim 6. Aziz Stefan'ın ölümü ve cenaze alayı, Sopocani Manastırı Teslis Kilisesi duvar resmi M.S. 13. yüzyıl (Ševčenko, 1995: fig.7).

Resim 7. Gračanica Metropoliti Dionysos'un ölümü ve cenaze alayı, eksonrateks, 1320, (<http://www.blagofund.org/Archives/Gračanica/exhibits/digital/serb-hist/serb-hist-14.html> Erişim: 21.07.2020).

Resim 8. Debora'nın ölümü ve başında yas tutan kadınlar, Vienna Genesis, M.S. 6. yüzyıl, folyo 13v (Dinçer, 2016: 355).

Resim 9. Yakup'un ölüm döşegi ve başında yas tutanlar, Vienna Genesis, 6. yüzyıl, folyo 24v (Dinçer, 2016: 377).

Resim 10. Gorgonia ölüm döşeginde, Paris gr. 510, Nazianslı Gregorios'un Homilyesi, folyo 43v, 9. yüzyıl (Omont, 1929: Levha 23).

Resim 11. Aziz Panteleimon Kilisesi, Haçın kuzey kolunun batı duvarının ve naosun kuzey duvarı, Nerezi (Dimitrova, 2015: 24).

Resim 12. Madrid Skylitzes, imparator I. Romanos Lekapenos, folyo 133v, M.S. 1070 (Tsamakda, 2002: fig: 320).

Resim 13. Madrid Skylitzes, Theophilos'un ölümü ve başında yas tutanlar, folyo 61v, M.S. 1070 (Tsamakda, 2002: fig: 150).

Resim 14. Madrid Skylitzes, II. Mikhael'in ölümü ve başında yas tutanlar, folyo 61v, M.S. 1070 (Tsamakda, 2002: fig: 91).

Resim 15: Kraliçe Anne Dondolo ölüm döşeğinde, Sopocani Manastırı, narteks kuzey duvarı 13. yüzyıl

(https://www.blagofund.org/Archives/Sopocani/Pictures/Narthex/Serbian_Medieval_Rulers:_Queen_Anna_Dandolo_and_St_Symeon_Nemania/Dormition_of_Queen_Anna_Dandolo_north_wall/ Erişim: 21.07.2020).

Resim 16. Yakup'un ölümü ve mezara gömülmesi, Vienna Genesis, 6. yüzyıl, folyo 24v (Dinçer, 2016: 377).

Resim 17. Nazianslı Gregorios'un ölümü, Paris gr. 510, Nazianslı Gregorios'un Homilyesi, folyo 452r, 9. yüzyıl (Omont, 1929: Levha 60).

Resim 18. II. Basileios'un İmparatorluk Menologyası, W.521, folyo 36r, M.S. 11. yüzyıl, Kutsal ve Görkemli peygamber Micah'ın kefenlenip gömülüşü, Baltimore Walter Sanat Müzesi Arşivi (Ševčenko, 2013: II, 17, fig.12).

Resim 19. Üstteki sahne Myra'daki Aziz Nikolaos'un ölümü, alttaki sahne Aziz Nikolaos'un mezarı, 13. yüzyıl, Aziz Nikolaos Kilisesi *vita* ikonası, (foto: I. Ševčenko) (Ševčenko, 1999: fig. 26, 27).

Resim 20. Aziz Georgios'un *vita* ikonası, mezara konulurken, MS. 12. yüzyıl sonu 13. yüzyılın başları, Azize Katherina Manastırı, Sinai, Mısır, New York Metropolitan Museum (Chatterjee: 2014: Levha: IX).

Resim 21. Mikhael Tornikes ve onun eşi, 1328 yılı, Khora Manastırı (Kariye Cami) güney pareklessionu (Brooks, 2004: 96).

